

QORAQALPOG'ISTON O'ZBEK SHEVALARIDA BOSH KIYIM NOMLARI

Xudayarova M. – Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI dotsenti

Saparova A. – Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI o'qituvchisi

Danabayeva G. – Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI magistranti

Til jamiyat taraqqiyotini harakatga keltiruvchi asosiy kuchdir. Insonning o'zligini anglashi, unda milliy g'urur, iftixor kabi oliy tuyg'ularning qaror topishida tilning o'rni nihoyatda beqiyos.

O'zbek xalqining moddiy madaniyati uzoq o'tmishga borib taqaladi. U otobobolarimizning o'sha vaqtdagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-iqtisodiy, maishiy xususiyatlarini aks ettiradi.

Kiyimlar moddiy madaniyatning asosiy qismlaridan bo'lib, ularda shu xalqning milliy xususiyatlari va madaniy qadriyatlari namoyon bo'ladi. Har bir xalqning an'anaviy mashg'ulot turi (dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va h.k.), fasl va yoshdagi o'zgarishlar, hatto o'sha xalqning fe'l-atvoridagi nozik tomonlari ham kiyimlarda mujassamlashgan. Kiyimlar tarixning turli davrlarida bo'lgan o'zgarishlar barobarida o'zgarib borgan va o'sha zamonning in'ikosini o'zida aks ettirib turgan [12].

Kiyim-kechak nomlari buyumlari leksikasi nafaqat o'zbek tilshunosligida balki jahon tilshunosligida [9], turkiy tillarda va oltoy tillarida [1;2;4;8] ham maxsus o'rganilgan soha hisoblanadi. Shuningdek, M.Asomiddinova ishida ham tikish-bichish bilan bog'liq bo'lgan nomlar qayd qilingan [3]. Lekin bu tadqiqotlarda Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi ayrim kiyim-kechak nomlarining ma'nosi, qo'llanish doirasi va leksik tarkiblari yoritilmaganligi uchun, mazkur nomlar atroflicha o'rganildi.

Bundan tashqari, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarini o'rgangan A.Ishayev [7], E.O'rozov [10], Y.Ibrohimovlarning [5] ishlarida ham ayrim kiyim-kechak nomlari haqida ma'lumotlar berilgan. Biroq bu ishlarda kiyim-kechak nomlari maxsus o'rganilmagan. Insonning kiyinish ehtiyojini o'tovchi buyumlar majmuining umumiy nomi o'zbek adabiy tilida *kiyim*, *kiyim-kechak*, *kiyim-bosh*, *ust-bosh* kabi atamalar bilan ifodalanadi.

O'rganilayotgan hudud shevalarida ham bu atamalar *kiyim//giyim*, *kiyim-kenchak*, *ustbash* shakllarida qo'llanadi.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi kiyim-kechak nomlarini o'zining qo'llanilish vazifasiga ko'ra quyidagi leksik-semantik guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Bosh kiyim nomlari.
2. Ustki kiyimlar nomlari.
3. Oyoq kiyim nomlari.
4. Kiyimlarga yordamchi buyumlar nomlari.

Bosh kiyim nomlariga umuman boshga kiyiladigan, o'raladigan kiyim turlarini kiritish mumkin. Bosh kiyim termin o'zbek adabiy tilida rus tilidagi «golovnoy ubor»ning kalkasi sifatida paydo bo'lgan.

Qoraqalpog'iston hududi o'zbek shevalarida qo'llaniladigan bosh kiyim nomlariga quyidagilarni kiritish mumkin: *Taqya//taxya, toppi, nurka//, andatra malaqay, tumaq, shapka, shlyapa, romal, pux romal, angorka ro'mol, kepka, matir, sachaqli romal, taksimatr romal, oripak, sharf, kasinka, qalpaq* kabi.

O'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida bosh kiyim guruhiga kiruvchi kiyimlarni ikki guruhga ajratib o'rganish mumkin: 1. Boshga kiyiladigan kiyimlar: *taqya, toppi, malaqay, tumaq, shapka, shlyapa, qalpaq, telpak; chögirma, papax* kabi. 2. Boshga o'raladigan kiyimlar: *oramal, oripak, kasinka, lachak, sharf, yag'liq//javliq* kabi.

1. Boshga kiyiladigan kiyim turlari birini o'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida *taqya//taxya* deb nomlashadi.

O'zbek tilining izohli lug'atida *taqya* bosh kiyimi quyidagicha ta'riflangan: *taqya* – [arabcha so'z ehtiyotkorlik, yashirish, bekitish] sidirg'a matodan tayyorlangan gulsiz do'ppi [11: 40].

Shuningdek, o'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida *chögirma* bosh kiyimi nomi ham keng qo'llaniladi. O'zbek tilining izohli lug'atida *chögirma* – Xorazm va Qoraqalpog'istonda rasm bo'lgan katta mo'yna qalpoq [11: 519] tarzida izohlangan.

Shapka – rus tilidan olingan so'z bo'lib, erkaklar bosh kiyimini anglatadi. O'zbek tilining izohli lug'atida shapka bosh kiyimiga shunday izoh berilgan: “Peshona tomonida soyabonchasi – koziryogi bo'lgan bosh kiyim; furajka, kepka” [11: 545].

Shlyapa – (nemischa schlappe – qalpoq, shapka) Atrofi soyabonli bosh kiyim [11: 587].

Furajka – (frantsuzcha fourrage – em-xashak tayyorlovchining bosh kiyimi <feurre – somon) Erkaklarning gardishli va qisqa soyabonli bosh kiyimi [11: 367].

2. Boshga o'raladigan kiyim nomlari:

Oramal – fors-tojikcha ro'//ro'y – yuz, bet; mol, -molidan – surtmoq, artmoq, ya'ni yuzni surtadigan, artadigan buyum ma'nosini anglatadi.

Ro'mol aslida yuz qo'lni artish uchun mo'ljallangan bo'lsa ham bu buyum nomi boshga o'raladigan kiyim nomiga ko'chgan. O'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida *oramal* – boshga bir tortib o'rab qo'yadigan kichkina ro'molni bildiradi. Shunga asos sifatida *bir tartar oramal, bir tartarliq oramal* kabi atamaları uchraydi. Mazkur hududda boshga o'raydigan ro'molning kattasini *oripak* deb nomlashadi va uning *puxovoy oripak, jun oripak, taksimatr oripak* kabi turlari mavjud.

M.Asomiddinova ro'mol haqida shunday deydi: «Ro'molning turkiysi *yovliq//jovliq* ro'mol so'zining *o'ramol, vo'ramol* shakllari qipchoq tip tillarning ichki fonetik xususiyatlariga moslanganidir, ya'ni *ro'mol* so'zi oldidan *o'v* tovushlari orttirilgan (proteza hodisasi). *Ro'mol* so'zining eski o'zbek tilida turkiycha varianti *yog'liq*dir. A.Navoiy asarlarida bu so'z uchraydi: *Jola binafshaga urub toshini, bog'lab ko'k yog'liq ila boshini* (A.Navoiy, X.A.32). *Yog'liq* so'zi o'tmishda boshga o'raladigan *ro'mol* va bet-qo'l artiladigan *sochiq* ma'nolarini ifodalagandir. Keyinchalik so'zlarning ma'no taraqqiyoti natijasida ularning vazifasi o'zgarib, *ro'mol* faqat boshga o'raladigan buyum turining nomi sifatida qolgan» [3: 29].

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida bosh kiyim nomlarining ba'zilar eskirgan so'z hisoblanadi. Masalan, o'rganilayotgan hudud o'zbek shevalarida xotin-qizlarning boshiga o'raydigan guldor ro'molni **gulbarra** deb nomlashadi, lekin bu nom hozirgi kunda eskirgan so'z hisoblanadi [6: 91]. Zar qo'yib tikilgan ayollar ro'molini **zarlidam** deb atashgan (Beruniy tumani) [6: 108].

Qoraqalpog'iston o'zbeklari tilidagi kiyim-kechak nomlari tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish katta ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, u tilning leksik tizimini zarur materiallar va adabiy til me'yorlarining yangi leksik birliklar evaziga boyishini ta'minlaydi.

Adabiyotlar:

1. Абдина Р.П. Лексика традиционной одежды в диалектах хакасского языка (в сравнении алтайским языком). Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Новосибирск, 2009. – 21 с.
2. Алишина Х.Ч., Трофимова С.М., Усманова М.Г. Названия одежды и обуви в тюрко-монгольских языках (на материале тоболо-иртышского диалекта сибирских татар, башкирского и монгольских языков)//Вестник Башкирского университета. 2019. №3. Т.24. – С681-688.3. Asomiddinova M. Kiyim-kechak nomlari. – Toshkent: Fan, 1981. – 115 b.
4. Тухбиева Л.Ф. Лексика одежды и головных уборов татарском литературном языке. Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Казань, 2006. – 38 с.
5. Ibragimov Y. Leksika uzbekskix govorov Priaralya. – Nukus: Bilim, 1996. – 156 s.
6. Ishaev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977. – B. 108.
7. Ишаев А. Фонетические особенности мангитского говора узбекского языка: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1962. – 26 с.
8. Копущу В. Названия традиционных головных уборов в турецком и гагаузском языках. Комрат, 2014.
9. Кузина Г.В. Лексика одежды: названия головных уборов в орловских говорах (структурно-семантический аспект). Дисс. канд. филол. наук. – Тува, 2001. – С. 174.
10. Уразов Э. Узбекские говоры Южной Каракалпакии: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1966. – 21 с.
11. O'zbek tilining izohli lug'ati. Besh jildlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2006. To'rtinchi jild. – B.587.
12. Ruzmetov, B., Jumaeva, Z. K., & Xudayarova, M. (2021). International Experience in Attracting Foreign Direct Investment. International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development, 3(4), 38-43.
13. <http://www.kitab.uz./cms/>